

۱۱۸۲۵۹

دانشگاه قم

دانشکده الهیات و معارف اسلامی

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث

عنوان

بررسی و تحلیل شواهد قرآنی کتاب

«المفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام»

دکتر جواد علی

استاد راهنما

دکتر جعفر نکونام

استاد مشاور

حجة الاسلام دکتر سید رضا مؤدب

۱۳۸۸/۷/۶

آهسته اطلاعات مدرک علمی ایران

تسبیح درازک

نگارنده

مهدی ملک محمدی

بهمن ۱۳۸۷

۱۱۸۳۵۹

تاریخ: ۳/۵/۸۸

شماره: ۴۵۱۳/۶/۸۸

پیوست: -

بررسی

جمهوری اسلامی ایران
وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

دانشگاه قم

صورت جلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد

با تاییدات خداوند متعال و با استعانت از حضرت ولی عصر (عجل الله تعالی فرجه الشریف) جلسه دفاعیه پایان نامه

آقای: ملک محمدی مهدی

به شماره دانشجویی: ۸۵۱۳۲۰۱۰۰۷

رشته: علوم قرآن و حدیث

تحت عنوان: بررسی و تحلیل شواهد قرآنی کتاب المفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام «دکتر جواد علی»

با حضور هیات داوران در محل دانشگاه قم در تاریخ ۸۷/۱۱/۱۵ تشکیل گردید.

در این جلسه پایان نامه مذکور با موفقیت مورد دفاع قرار گرفت و نامبرده نمره با عدد ۱۸

نمره به حروف هجده را با درجه کام دریافت نمود.

	دانشیار	استاد راهنما	نکونام جعفر
	استاد	استاد مشاور	مؤدب سید رضا
	استادیار	استاد ناظر	تجری محمد علی
	دانشیار	استاد ناظر	دیاری محمد تقی
	استادیار	نماینده کمیته تحصیلات تکمیلی	وزیری فرد سید محمد جواد

رئیس امور آموزش و تحصیلات تکمیلی

نام و امضاء

معاون آموزشی و پژوهشی دانشکده

نام و امضاء

شانی:

قم، جاده قدیم اصفهان،

دانشگاه قم

کدپستی: ۳۷۱۶۱۴۶۶۱۱

تلفن: ۲۸۵۳۳۱۱

دورنویس:

اونت آموزشی ۲۸۵۵۶۸۴

اونت اداری ۲۸۵۵۶۸۶

اونت دانشجویی ۲۸۵۵۶۸۸

تقدیم به:

آستان مبارک عالم آل محمد (ص)، حضرت شمس الشموس علی بن موسی الرضا (ع)؛

روح بلند بزرگ مفسر قرن، علامه سید محمد حسین طباطبایی (ره)

و همه آنان که عمر خود را در راه فهمیدن و فهماندن قرآن نهاده‌اند.

با سپاس فراوان از:

خانواده و به‌ویژه مادرم که اولین آموزگار قرآنم بود و امروزم را مدیون مهربانی‌ها و دعای اویم؛

همه استادان گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه به‌ویژه
دکتر نکونام که عرصه‌ای نو از مطالعات قرآنی را فرارویم گشود و با صبوری مرا در
انجام این پژوهش رهنمون گشت؛

حجت الاسلام دکتر مؤدب که از ایشان بهره‌های فراوان بردم

و نیز

دکتر علی معموری که مرا با قرآن پژوهی آشنا ساخت و موضوع اولیه تحقیق حاضر
ایده ایشان است

و کتابداران محترم کتابخانه مرکز فرهنگ و معارف قرآن قم که سالها است حق بزرگی
بر گردنم دارند.

چکیده

کتاب «المفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام» نوشته دکتر جواد علی مفصل‌ترین اثری است که تاکنون درباره مردمان شبه جزیره عرب پیش از اسلام نوشته شده است. تا پیش از او، مفسران به گزارش روایات اخباریان بسنده کرده و نقد و تحلیلی شایسته از آن ارائه نداده‌اند. به علاوه، همین اندازه نیز ناقص و بدون جست و جوی کامل صورت گرفته است. مؤلف در این کتاب افزون بر گزارش و تحلیل روایات اخباریان در کتاب‌های مختلف تاریخی، تفسیری، لغوی و ...، به انعکاس مطالعات خاورشناسان و باستان‌شناسان در این باره پرداخته و ضمناً به شواهد قرآنی فراوانی استناد می‌کند. بهره‌گیری از حاصل مطالعات یاد شده، تلاشی بی‌نظیر در بین مفسران و عرصه‌ای تازه است که به ما در فهمی تاریخی و کامل‌تر از آیات قرآن یاری می‌دهد. در این نوشتار ضمن دسته‌بندی شواهد یاد شده، در فصولی به تحلیل و بررسی دیدگاه جواد علی در باره آیات مذکور می‌پردازیم. آیات مربوط به الله و رب، اهمیت بتان و شفاعت خواهی از آنان، بتان زمان نوح (ع)، بت‌های سه گانه لات و عزا و منات، جن، کهنات، صابئان و حنیفان، مرگ و رستاخیز، احکام، اخلاق، اقتصاد، مثال‌های مردمان عصر نزول و واژه شناسی موضوعاتی است که پس از بیان کلیات و نیز معرفی المفصل و نویسنده آن، در فصول این پایان نامه شواهد قرآنی مربوط به آنها بررسی می‌شود.

کلید واژه‌ها

المفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام، شواهد قرآنی، جواد علی، تفسیر تاریخی، اهل اخبار، روایات تاریخی، تاریخ عصر نزول.

فهرست مطالب

۱.....	مقدمه.....
۳.....	فصل اول.....
۳.....	کلیات.....
۳.....	تبیین موضوع.....
۴.....	ضرورت و فایده تحقیق.....
۱۰.....	آسیبها و دشواریهای رویکرد تاریخی.....
۱۱.....	پیشینه تحقیق.....
۱۱.....	روش تحقیق.....
۱۲.....	دشواریها.....
۱۳.....	فصل دوم.....
۱۳.....	معرفی جواد علی و کتاب المفصل.....
۱۳.....	معرفی جواد علی.....
۱۵.....	معرفی المفصل.....
۲۰.....	فصل سوم.....
۲۰.....	شواهد قرآنی مربوط به «الله» و «رب».....
۲۰.....	۱. شواهد مربوط به «الله».....
۲۵.....	۲. شواهد مربوط به «رب».....
۲۸.....	فصل چهارم.....
۲۸.....	شواهد قرآنی مربوط به اهمیت بتان در نزد عرب و شفاعت خواهی از آنان.....
۲۸.....	۱. شواهد مربوط به اهمیت بتان.....
۳۲.....	۲. شواهد مربوط به شفاعت خواهی از بتان.....
۳۴.....	ارتباط بت پرستی با تقدیس صور.....
۳۶.....	فصل پنجم.....
۳۶.....	شواهد قرآنی مربوط به بتان زمان نوح (ع).....
۳۷.....	وَد.....
۴۰.....	سواع.....
۴۱.....	یعوث.....
۴۳.....	یعوق.....
۴۴.....	نسر.....
۴۶.....	فصل ششم.....
۴۶.....	شواهد قرآنی مربوط به بتان سه گانه لات، عزا و منات.....

۴۶	لات
۵۱	عزا
۵۴	منات
۵۶	فصل هفتم
۵۶	شواهد قرآنی مربوط به جن
۵۸	ریشه واژه «جن»
۵۹	پرستش جن
۶۲	نسبت بین خدا و جن
۶۲	مبارزه با اثر نیروهای مرموز
۶۴	فصل هشتم
۶۴	شواهد قرآنی مربوط به کفایت
۶۷	تفاوت کفایت و نبوت
۷۲	فصل نهم
۷۲	شواهد قرآنی مربوط به صابئان و حنیفان
۷۲	۱. شواهد مربوط به صابئان
۷۵	۲. شواهد قرآنی مربوط به حنیفان
۸۲	فصل دهم
۸۲	شواهد قرآنی مربوط به مرگ و رستاخیز
۸۲	۱. شواهد مربوط به تلقی جاهلیان از مرگ
۸۴	۲. شواهد مربوط به انکار حیات پس از مرگ از سوی جاهلیان
۹۱	فصل یازدهم
۹۱	شواهد قرآنی مربوط به احکام
۹۱	سعی صفا و مروه
۹۳	مال خواهی در برابر انجام مناسک حج
۹۴	حرمت گوشت خوک
۹۵	قضاوت
۹۶	حرمت ربا
۱۰۲	ارث
۱۰۵	فصل دوازدهم
۱۰۵	شواهد قرآنی مربوط به اخلاق مردمان عصر نزول
۱۰۵	جاهلیت
۱۰۹	مال پرستی
۱۱۲	خشن و بلند سخن گفتن

۱۱۴	فصل سیزدهم
۱۱۴	شواهد قرآنی مربوط به اقتصاد عرب عصر نزول
۱۱۴	تأثیر اقتصاد مردم عرب بر زبان قرآن
۱۱۵	امنیت اقتصادی مکه
۱۲۰	فصل چهاردهم
۱۲۰	شواهد قرآنی مربوط به مثالها
۱۲۰	اسب
۱۲۲	زینت بودن فرزند پسر
۱۲۳	درخت سدر
۱۲۴	ظرفهای طلا و نقره
۱۲۵	مکرزن
۱۲۵	مثل زن ابله
۱۲۷	فصل پانزدهم
۱۲۷	شواهد مربوط به واژه شناسی
۱۲۷	عربی
۱۲۹	سبل العرم
۱۳۰	جهنم
۱۳۲	صوامع، بیع و مساجد
۱۳۵	خلاصه و نتیجه گیری
۱۳۶	فهرست منابع

مقدمه

در این تحقیق بر آنیم تا به بررسی و تحلیل شواهد قرآنی کتاب «المفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام» اثر تاریخ پژوه معاصر عرب دکتر جواد علی پردازیم. مؤلف از اطلاعات موجود در کتاب‌های پیشین و نیز مطالعات جدید باستان‌شناسان بهره گرفته و بحث‌های تاریخی نسبتاً جامعی را در باره موضوعات مختلف مربوط به مردم شبه جزیره پیش از اسلام ارائه نموده است. وی در پاره‌ای موارد شواهدی را از قرآن برای تبیین موضوع مورد بحث به کار می‌گیرد که در کنار سایر اطلاعات، به گونه‌ای تفسیر آیات به شمار می‌آید. نویسنده این سطور ضمن عنوان‌بندی شواهد مذکور، در طی فصولی چند پس از آوردن آیات، به بیان دیدگاه جواد علی در باره آیات می‌پردازد. در فصل اول، کلیات موضوع پژوهش آورده شده و در فصل دوم، جواد علی و آثار او به اختصار معرفی می‌شوند. در فصل‌های بعد به ترتیب شواهد قرآنی مربوط به الله و رب، اهمیت بتان در نزد عرب و شفاعت خواهی از آنان، بتان زمان نوح، بت‌های سه گانه لات و عزا و منات، جن، کهانت، صابئان و حنیفان، مرگ و رستاخیز، احکام، اخلاق، اقتصاد مردمان عصر نزول، مثال‌ها و واژه شناسی در کتاب المفصل بررسی خواهد شد.

نویسنده با انگیزه گشودن عرصه‌ای نو در مطالعات قرآنی - تاریخی فرا روی پژوهشگران و معرفی نمونه‌ای از این کار به تلاش کنونی دست زده و جامعیت کتاب المفصل، دلیل گزینش آن از بین دیگر کتاب‌ها بوده است.

منبع اصلی این تحقیق همین کتاب المفصل است و در کنار آن به دیگر کتاب‌های تاریخی و تفسیری برای پرورش و نقد موضوعات مورد بحث مراجعه شده است. در مواردی جواد علی دیدگاهی را نقل کرده ولی آن را نقد نمی‌کند. نویسنده سعی نموده تا بر اساس مدارک

موجود به نقد آنها پردازد. همچنین، گاه نکته‌ای در المفصل آمده که بر اساس آن می‌توان دیدگاه مؤلف را در موضوعی تکمیل نمود. نگارنده تا حد امکان از این نکته نیز غافل نبوده است. مؤلف پایان نامه در سامان دادن بحث از مجموعه کتابخانه‌های پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی وابسته به دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم و نیز نرم افزارهای کتابخانه اهل بیت (ع)، جامع تفاسیر نور و المكتبة الاسلامیة الکبری الشاملة و برخی منابع دیگر بهره برده است.

در همه موارد به منابع استناد داده شده به وسیله جواد علی مراجعه شده و منابع بر اساس نسخه‌ای که در دسترس نگارنده بود و در کتابشناسی آمده است، آدرس دهی شد. تنها دسته‌ای از منابع انگلیسی یا آلمانی به کتاب المفصل آدرس داده شد. در مواردی نیز آدرس‌های پاورقی جواد علی با منبع مطابق نبود. برای نمونه، «منون» به معنای مرگ و روزگار را به لسان العرب، ج ۱۵، ص ۲۹۲، ریشه «منی» آدرس می‌دهد و حال آن که مطلب یاد شده در ج ۱۳، ص ۴۱۵، ریشه «منن» آمده است. کنترل منابع در تک تک موارد، مرا به رفع این نقیصه رهنمون شد. المفصل گاه به نقل دیدگاه یا گزارشی پرداخته ولی آدرس آن را نیاورده است. در این موارد نیز تلاش نمودم تا منبع را یافته و آدرس آن را بیاورم. در مواردی نیز که این کار میسر نشد، تنها به آوردن آدرس المفصل بسنده کردم.

نویسنده خود را نیازمند راهنمایی‌های استادان و اندیشوران قرآنی می‌داند و به حکم «رحم الله من اهدى الى عیوبی» منت‌دار و دعاگوی کسانی است که او را از رهنمودهای خود بهره‌مند سازند.

فصل اول

کلیات

در این فصل برخی از مقولات اساسی تحقیق مانند تعریف و تبیین موضوع، ضرورت و اهمیت، پیشینه و دشواری‌های آن می‌آید.

تبیین موضوع

قرآن متن وحی‌هایی است که در طول ۲۳ سال در محیط جزیره العرب با ویژگی‌های خاص جغرافیایی و مردم‌شناختی و در شرایط مختلف بر پیامبر اسلام نازل شده است. در طول بیش از ۱۴ قرن، مفسران با گرایش‌های اعتقادی گوناگون فهم‌های متفاوتی از این کتاب داشته‌اند که نمونه‌های آن را می‌توان به طور خاص در کتاب‌های تفسیری به نظاره نشست.

بازسازی شرایط نزول وحی قرآنی بر اساس اطلاعات تاریخی موجود به ما کمک می‌کند از یک سو، تصویری روشن‌تر از مردم عصر پیامبر و مؤلفه‌های باورها، اقتصاد، اخلاق، احکام و آداب و رسوم آنان ارائه دهیم و از سوی دیگر، روش تعامل دو سویه قرآن با فرهنگ زمان نزول (همراهی با شرایط نزول و تأثیر گذاری بر زندگی آنان) را بازشناسی کنیم. در واقع، قرآن کریم به اقتضای احوال، نیازها و شرایط عرب عصر پیامبر اسلام (ص)

نازل شده و امور مذکور به منزله قراین حالی و مقامی قرآن کریم تلقی می‌شوند. از این رو، بی‌توجهی به آنها مقاصد بسیاری از آیات را مبهم یا متشابه می‌نماید.^۱

«المفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام» نمونه‌ای است که با تحلیل‌های تاریخی و مردم‌شناختی به بررسی تفصیلی شرایط مردمان عرب پیش از اسلام از سده‌های پیش از آن می‌پردازد. کتاب یاد شده، گرچه دایره‌ای وسیع از مردمان عرب شمال تا جنوب شبه جزیره و حتی اطراف آن را دربر می‌گیرد ولی در موارد فراوان به مردم‌شناسی مخاطبان نخستین قرآن توجه کرده و در تحلیل‌های خود از آیات قرآن بهره می‌گیرد. همچنین گاه می‌توان از لابلای بحث‌های آن، ریشه برخی باورها و رسوم مردمان عصر نزول را در دوره‌های پیش و حتی سرزمین‌های دیگر جست و جو کرد. بررسی شواهد قرآنی این کتاب و دسته‌بندی و تحلیل آن گامی است در ارائه نمونه‌ای از تفسیر تاریخی.

ضرورت و فایده تحقیق

بایستگی و اهمیت تحقیق حاضر از دو جنبه قابل توجه است. نخست از لحاظ روش بحث که اسلوبی تاریخی دارد و در پی آن است تا اثر این گونه از تفسیر را در نمونه‌ای از آن نشان دهد و نیز می‌تواند زمینه‌ای برای پژوهش بیشتر در روش تفسیر تاریخی باشد. جنبه دیگر، اهمیت نمونه‌ای است که تحقیق را بر اساس آن سامان داده‌ایم. نویسنده در این کتاب با بهره‌گیری از منابع مختلف تاریخی پیشین و نیز مطالعات معاصر از جمله کاوش‌های باستان‌شناسی در پی ارائه تحلیلی جامع از اعتقادات، آداب و رسوم، اقتصاد و اخلاق جزیره العرب پیش از ظهور اسلام و مقارن با آن است. برتری کتاب او بر دیگر کتاب‌ها، پرداختن تفصیلی به مطالب و بهره‌گیری از گزارش‌های پیشینیان و نیز یافته‌های جدید به همراه نقد و تحلیل تاریخی آنها است.

۱- جعفر نکونام، درآمدی بر تاریخ‌گذاری قرآن، تهران: نشر هستی‌نا، چاپ اول، ۱۳۸۰، ص ۵.

از جنبه نخست نیز روش تاریخی به ما یاری می‌رساند تا پیام‌های قرآن در بستر نزول خود را دریابیم و روش آن را در برخورد با باورها و آداب و رسوم مردم زمان نزول بازشناسیم. چنین کاری، زمینه‌ساز فهمی متناسب با زمان‌های بعد از متن قرآن است و روش برخورد درست با اعتقادات و رفتارهای مردمان دیگر زمان‌ها و مکان‌ها را نشان می‌دهد. افزون بر این، روش مذکور راه نقد بسیاری از باورهای شکل گرفته در دوره‌های بعد را باز کرده و میزان هماهنگی آن‌ها با قرآن را آشکار خواهد ساخت. همچنین توجه به اسباب نزول و نیز موقعیت‌های اجتماعی و فرهنگی عصر نزول ممکن است سبب تفسیری متفاوت از ظاهر خطاب در برخی از آیات شود. برای مثال، توجه به آیاتی که در موقعیت جنگی نازل شده است، تفسیری متفاوت از اطلاق ظاهری آن آیات ارائه می‌دهد.^۱ دستاورد دیگر این پژوهش، نمایان شدن بزرگی اثری است که قرآن و رسالت پیامبر اسلام (ص) در ابعاد سیاسی، اجتماعی، فکری و دینی در جامعه عرب آن روز شبه جزیره و حتی در سرزمین شام، عراق و مصر بر جای گذاشت.^۲ به بیان دیگر، پی بردن به ارزش والای رسالت قرآن تا حد زیادی در گرو آگاهی از وضعیت اجتماعی و شرایط زندگی و روابط مردم عرب با یکدیگر و نیز اطلاع از اندیشه، اعتقادات قلبی و مذهبی، رفتارهای دینی، معبودها و خدایان و به طور کلی محیطی است که اسلام در آن به مردم عرضه گردید و رشد یافت. به علاوه، اطلاع از عوامل و انگیزه‌های تاریخی این باورها و رفتارها ما را به فهم بهتر ارزش قرآن می‌رساند.^۳

گذشته از این، آن چه ضرورت پرداختن به این بحث را دوچندان می‌کند، ارتباط ناگسستنی دست کم برخی آیات با شرایط جزیره العرب عصر پیامبر (ص) است. ایلاف قریش، وعده پیروزی رومیان بر ایرانیان و نمونه‌های تاریخی دیگر تحلیلی مردم‌شناختی از

۱- محمد کاظم شاکر، صحفه مبین، سال هشتم، شماره بیست و سوم، «ریشه‌یابی اختلافات تفسیری»، ص ۵۱.

۲- محمد عزة دروزه، تاریخ العرب فی الاسلام، منشورات المكتبة العصرية للطباعة والنشر، بیروت، ص ۱۶.

۳- صالح احمد العلی، عرب کونین در آستانه بعثت، ترجمه هادی انصاری، تهران: شرکت چاپ و نشر بین الملل وابسته به مؤسسه انتشارات امیرکبیر، چاپ اول.

۱۳۸۴، ص ۹ (پیشگفتار مترجم).

معاصران قرآن را می‌طلبند تا در یک ارتباط دو سویه، هدف پیش گفته (فهم پیام‌های قرآن و روش آن در برخورد با مردمان هم عصر پیامبر) را محقق سازد. البته نویسندگان بر این باور است همه آیات وحی همان گونه که شأن نزول داشته‌اند، زائیده شرایط نزول خود نیز بوده‌اند و فهمی درست از آنها، نیازمند به‌کارگیری روش حاضر است.^۱

با وجود این، بسیاری از مفسران در ارائه تفسیر و تحلیلی این گونه از قرآن کوتاهی کرده‌اند. گروهی از آنان به کلی نگاه حاضر را نادیده گرفته و بی‌آن که قراین حال و مقام را در نظر بگیرند، آیات را تفسیر کرده‌اند و همین آنان را گرفتار بدفهمی از قرآن کرده است.^۲ برخی هم گذرا، گاه به گزارش‌های تاریخی توجه داده‌اند. تنها گروهی مانند طبری، ابن کثیر و ... می‌مانند که آنان نیز در بسیاری موارد به گزارش صرف بسنده کرده و درست و نادرست را به هم آمیخته‌اند.

با این حال، برخی دانشمندان و نویسندگان بر ضرورت نگاهی این گونه به متن قرآن تأکید می‌کنند. آیت الله جوادی آملی ضمن بیان این نکته که مفسران اهتمام ویژه‌ای به شأن نزول آیات داشته‌اند، از کاستی تفاسیر در تبیین فضا و جو نزول یاد کرده و جبران آن را وظیفه مفسران می‌داند. وی در بیان تفاوت شأن، فضا و جو نزول می‌نویسد:

«فرق شأن نزول با فضا و جو نزول در این است که شأن نزول یا سبب نزول حوادثی است که در عصر پیامبر اکرم (ص) در محدوده حجاز یا خارج از آن رخ داده و همچنین مناسبت‌ها و عواملی است که زمینه‌ساز نزول یک یا چند آیه از آیات قرآن کریم بوده است. اما فضای نزول که مربوط به مجموع یک سوره است بررسی اوضاع عمومی، اوصاف مردمی، رخدادها و شرایط ویژه‌ای است که در مدت نزول یک سوره در حجاز و خارج آن وجود داشته است. ... در طی مدت نزول یک سوره در محدوده زندگی مسلمانان و جهان خارج حوادثی رخ داده و شرایطی خاص حاکم بوده است. کشف و پرده‌برداری از این رخدادها و شرایط و تبیین آن در آغاز هر یک از سوره‌ها، ترسیم فضای نزول آن سوره

۱- در ادامه همین بخش، سخن نویسندگان «روش تفسیر قرآن» را در این باره خواهیم آورد.

۲- جعفر نکونام، پیشین، ص ۵.

خواهد بود. اما جو نزول مربوط به سراسر قرآن کریم است و مراد از آن بستر مناسب زمانی و مکانی نزول سراسر قرآن است. قرآن کریم در طی ۲۳ سال بر قلب مطهر و گرامی پیامبر اکرم (ص) نازل شد. حوادثی که در طی سالیان نزول قرآن در حوزه اسلامی و یا خارج از قلمرو زندگی مسلمانان و حکومت اسلامی پدید آمد و شرایط و افکاری که بر آن حاکم بود و یا رخدادهایی که بر اثر نزول آیات قرآن کریم در جهان آن روز پدید آمد، جو نزول قرآن است.^۱

نویسنده تسنیم در ادامه به تفاوت دیگری اشاره کرده و می‌گوید:

«شأن نزول تنها ناظر به تأثیر یک جانبه رخدادهای خاص بر نزول آیه یا آیات است ولی در فضای نزول سوره و همچنین جو نزول قرآن سخن از تعامل و تعاطی (تأثیر دو جانبه) فضای بیرونی با نزول سوره یا جو جهانی با نزول مجموع قرآن است؛ بدین معنا که هم فضا و جو موجود مقتضی نزول سوره و کل قرآن بود و هم نزول سوره و تنزل مجموع قرآن فضا و جو را دگرگون می‌ساخت.»^۲

او تأکید می‌کند راهیابی به معارف قرآن کریم تا حدودی در گرو آگاهی به شأن، فضا و جو نزول است.^۳ این سخن، ضرورت پرداختن به رهیافتی تاریخی از قرآن را هر چه بیشتر می‌نمایاند. نصر حامد ابو زید نیز بر ضرورت توجه مفسر به سیاق و زمینه کلی نزول قرآن در قرن هفتم میلادی تأکید کرده و نادیده گرفتن آن را سبب تمسک به پیش فرض‌های ایدئولوژیک پژوهشگر می‌داند. وی عناصر اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، دینی و فکری مردمان عصر نزول را تشکیل دهنده سیاق کلی یاد شده می‌شمارد.^۴

یکی دیگر از قرآن‌پژوهان نیز بر اهمیت کشف سیاق تاریخی آیات تأکید کرده و از فواید نگاه تاریخی به قرآن سخن می‌گوید:

۱- عبد الله جوادی آملی، تسنیم، قم: مرکز نشر اسراء، چاپ اول، ۱۳۷۸ ش، ج ۱، ص ۲۲۵-۲۲۶.

۲- همان، ص ۲۲۶.

۳- همان.

۴- نصر حامد ابو زید، معنای متن، ترجمه مرتضی کریمی‌نیا، تهران: انتشارات طرح نو، ص ۲۳.

«استفاده از منابع موثق تاریخی حتی در مورد آیه‌هایی که مفاد آنها روشن بوده و ابهامی در مدلول آنها نیست، زمینه فهم بهتر و بیشتر آیات را فراهم می‌سازد، زیرا آگاهی‌های تاریخی در پی بردن به ظرایف و دقایق و فهم کامل‌تر آیات تأثیر قابل توجهی دارد. کشف حلقه‌های مفقوده‌ای که به دلیل رعایت ایجاز و گزینش هدایت‌گرانه قرآن در آیات ذکر نشده است، دستاورد دیگر مراجعه به منابع تاریخی است؛ حلقه‌هایی که بی‌شک در بهره‌گیری بیشتر از آیات سودمند خواهد بود و زمینه پرسش‌گری بیشتر و استنتاج از آیات را فراهم می‌آورد و در ترجیح احتمال‌هایی که در برخی آیات مطرح است، معیار مناسبی به شمار می‌آید.»^۱

از تاریخ‌پژوهان غیر مسلمان نیز ویل دورانت بر ضرورت آگاهی از تاریخ و رسوم دوران پیامبر برای فهم قرآن تأکید می‌کند. وی می‌نویسد:

«... قسمتی از آن (قرآن) سخنی است که در وقت معین با شخص معینی گفته شده و فهم

آن، بدون اطلاع کامل از تاریخ و رسوم آن دوران مشکل است...»^۲

گرچه دانشمندان یاد شده در میزان ضرورت رهیافت تاریخی از قرآن و تأثیر آن بر فهم آیات بر یک نظر نیستند ولی همگی بر آن تأکید دارند.

در پایان این بخش یادآوری چند نکته را لازم می‌دانم:

* تفسیر تاریخی قرآن که آن را متنی همگام با واقعیت و فرهنگ بشر می‌داند، با خاستگاه الهی قرآن منافات ندارد.

* روش یاد شده، سبب محدود دانستن آن به مکان و زمانی خاص نیست. این تلاش تنها در پی نشان دادن شکل‌گیری و تولد متن قرآن در یک بستر زمانی و مکانی است؛ چنان که این ویژگی برای هر متن دیگری نیز وجود دارد. به بیان دیگر، رسالت این کوشش نمایاندن فهمی است که مردمان معاصر قرآن از آن داشته‌اند. این سخن لزوماً بدان معنا نیست

۱- محمود رحیمی، روش تفسیر قرآن، قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه، چاپ اول، ۱۳۸۳ ش، ص ۲۲۳.

۲- ویل دورانت، تاریخ تمدن (عصر ایمان، بخش اول)، ترجمه ابوطالب صارمی، تهران: سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، چاپ اول، ۱۳۶۶ ش، ج ۴.

که آن را متنی محدود به دوره‌ای خاص بدانیم. پر واضح است که مسلمانان در هر دوره‌ای به تفسیر متن قرآن پرداخته و از آن برداشت‌های متنوع و متفاوتی ارائه داده‌اند. امامان معصوم (ع) نیز با جاری دانستن قرآن در همه زمان‌ها،^۱ شیوه‌های برداشت درست از آن را بیان کرده‌اند.

بنا بر این، چنان که پیش‌تر گفتیم، فایده اساسی این روش در فهم بهتر پیام‌ها و سبکی است که قرآن در مواجهه با مخاطبان نخستین خود در پی گرفته است.

* نکته دیگر این که رویکرد مردم شناختی به متن قرآن تنها به توضیح عقیده مردم عصر نزول می‌پردازد و درباره صحت و سقم عقاید منعکس شده در قرآن داوری نمی‌کند. بررسی درستی عقاید و داوری در باره آنها از عهده روش حاضر بیرون است.

* در راستای نکته پیشین، مؤلف نمونه مورد تحقیق، همه آیات را بازتاب عقاید جاهلیان نمی‌داند و معتقد است تنها آنهایی که از زبان معاصران پیامبر حکایت شده، بیان‌گر عقیده آنان است و بخش‌های دیگر ممکن است دارای جنبه تعلیمی باشد. برای نمونه در بخشی از کتاب خود می‌گوید: «آفرینش هستی از موضوعاتی است که ذهن هر انسانی را با هر فرهنگ و اندیشه‌ای که باشد، به خود مشغول می‌کند. بی‌تردید مردم جاهلی نیز در این باره باورهایی داشتند. قرآن کریم واژگانی مانند «خلقتُ، خلقناکم، خالق، الباری، المصور» را به کار برده و از چگونگی آفرینش هستی و به ویژه انسان سخن گفته است. با این حال، از آنجا که کلام قرآن در این زمینه نقل سخن جاهلیان نیست، نمی‌توان گفت که آیا در صدد تعلیم آنان است و یا تنها قصد دارد باورشان را یادآوری و اصلاح نماید. البته آیاتی نیز با خطاب نمودن مشرکان به رد باورهایشان درباره هستی، رستاخیز و حساب می‌پردازد.»^۲

۱- اشاره به بخشی از حدیث امام باقر (ع): «... منه ما مضی و منه ما لم یکن بعد، یجری کما یجری الشمس و القمر...» محمد بن مسعود عیاشی، کتاب التفسیر،

تحقیق سید هاشم رسولی محلاتی، تهران: چاپخانه علمیه، ۱۳۸۰ ق، ج ۱، ص ۱۱.

۲- جواد علی، المفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام، بیروت/ بغداد: دار العلم للملایین/ مکتبة النهضة، چاپ اول، ۱۹۷۰ م، ج ۶، ص ۱۰۲-۱۰۳.

آسیب‌ها و دشواری‌های رویکرد تاریخی

با همه فوایدی که برشمردیم، رهیافت تاریخی به تفسیر قرآن با دشواری‌ها و آسیب‌هایی روبرو است. در این جا به مهم‌ترین مشکل اشاره کرده و بحث تفصیلی از آن را به پژوهشی دیگر وا می‌گذاریم.

کمی گزارش‌های اصیل و خالی از غرض ورزی‌های قومی - مذهبی، که خود ناشی از تأخیر در نگارش سیره و تاریخ عصر پیامبر است، ارائه تحلیلی درست و واقعی از جامعه عصر نزول را دشوار می‌کند. با این حال، همین آگاهی‌ها نیز اگر با محک درست نقد و بررسی شوند، نتایج مهمی را در پی خواهند داشت. جواد علی در بخش‌هایی از کتاب خود، به گوشه‌هایی از دشواری یاد شده اشاره می‌کند. او یادآور می‌شود برخی گزارش‌های تاریخی از حدود تاریخ فراتر است و به داستان پردازی بیشتر شباهت دارد تا واقعیت. در بخشی از آنها، خانواده‌ای از قریش بر دیگری برتری داده شده که نشان از تعصب پردازندگان و ناقلان آن دارد و بخشی نیز متناقض می‌نماید. بالاتر این که مشکل مذکور در اخبار نزدیک به دوره اسلام نیز به چشم می‌خورد.^۱ مؤلف مذکور در بیانی دیگر می‌گوید: «بسیاری از اخبار تند و زننده یا ساختگی است و یا با گذشت زمان دستخوش تغییر قرار گرفته و یا از سوی شخص راوی و با انگیزه اظهار علم و فضل ساخته شده و یا فردی متأثر از عاطفه تعصب نسبت به قبیله‌ای آن را جعل کرده است.»^۲ در واقع، می‌توان مهم‌ترین دشواری اخبار تاریخی را این گونه برشمرد: ساختگی بودن دسته‌ای از روایات با انگیزه‌های تعصب قبیله‌ای و عاطفی و نیز اظهار فضل؛ تغییر و تحریف دسته‌ای دیگر بر اثر گذشت زمان که خود می‌تواند ناشی از همان انگیزه‌های پیش گفته بوده و یا به طور طبیعی و به سبب نوشتن آنها روی داده باشد.

۱- همان، ج ۶، ص ۴۳۰.

۲- همان، ج ۵، ص ۱۷۹.

پیشینه تحقیق

با وجود جستجوی فراوان نگارنده و به اذعان برخی شاگردان دکتر جواد علی^۱، تاکنون تلاش شایسته‌ای در باره کتاب المفصل انجام نگرفته است. تنها اثری که تاکنون بدان دست یافتم ترجمه‌ای از بخش نخست المفصل است که در سال ۱۳۶۷ ش توسط محمد حسین روحانی ترجمه شده و از سوی کتابسرای بابل به چاپ رسیده است. همچنین هم‌زمان با نگارش این سطور، پایان نامه‌ای نیز با عنوان «روش شناسی آثار جواد علی» در دانشگاه تهران در حال تدوین است. همین تلاش اندک نیز در پی ارائه نگاه المفصل به قرآن نیست و از زاویه‌ای دیگر به عموم آثار مؤلف توجه کرده است.

روش تحقیق

تحقیق حاضر به روش تحلیلی- توصیفی است و تلاش گردیده تا دیدگاه‌های تفسیری مؤلف، بر اساس آگاهی‌های خود او در دیگر بخش‌های مجموعه و نیز بهره‌گیری از دیگر تفاسیر توصیف و تحلیل شود. در پاره‌ای موارد نیز مطالب به بوته نقد کشیده شده است. روش گردآوری اطلاعات نیز کتابخانه‌ای است.

تلاش حاضر از دسته پژوهش‌های موضوع محور است و طبعاً بیان مسأله تحقیق و سؤال‌های اصلی و فرعی در باره آن بی‌وجه می‌نماید.

1-

http://www.isca.ac.ir/history/index.php?option=com_content&task=view&searchword=

http://www.isca.ac.ir/history/index.php?option=com_content&task=view&searchword=&id=114&Itemid=71 جواد ۲۰٪ علی